
Reflexen

R.P. de Graaf

De gave van het woord toebedeeld

Deze keer sluiten de Reflexen aan bij het thema van het nummer en ze gaan dus ook over de prediking. Alleen belichten ze een ander aspect, namelijk de vorm van de preek, terwijl in de voorgaande artikelen hoofdzakelijk de inhoud ervan centraal staat. Bij de vorm van de preek gaat het hier om de wijze van preken: de duur ervan, de inzet van middelen en het verband tussen vorm en inhoud. Deze Reflexen kennen drie referentiepunten: een citaat van Erasmus en een van Hanlo en ten slotte mijn persoonlijke ervaringen met het beluisteren van preken.

Over wat 'vorm' is, heeft Jan Hanlo (*Verzameld proza*, 224) een vraag gesteld en deze zelf beantwoord:

'Waarom hechten kunstenaars zo'n belang aan de *vorm* van het kunstwerk? Omdat de vorm de buitenkant van de inhoud is. De vorm is niet een pantser, nee de vorm is de inhoud in zijn concrete waarneembaarheid en uitleverbaarheid. De vorm is de buitenkant van de inhoud.'

Het gaat Hanlo hier om de kunst, maar zijn antwoord kan, meen ik, ook voor een predikant gelden: voor hem drukken vorm en inhoud dus hetzelfde uit en zijn ze niet los verkrijgbaar. Aan het slot van de Reflexen kom ik op deze gedachte terug. Een tweede inleidende citaat betreft vooral de duur en de wijze van preken. Het komt uit 1511 en staat in de *Lof der zotheid*, een werk van Erasmus dat zo kritisch was dat hij het niet onder zijn eigen naam durfde te publiceren. Het is satirisch, dus het is niet gespeend van enige overdrijving. Over de preek schrijft hij:

'Ga eens naar een kerkdienst. Als daar iets serieus gezegd wordt, zit iedereen te dutten, te gapen en zich te vervelen. Maar als die schreeuwer (neem mij niet kwalijk, ik bedoel die spreker) op de proppen komt met een of ander onbenullig verhaaltje, dan worden ze allemaal wakker, spitsen de oren en luisteren met open mond toe...'

Volgens Erasmus hebben mensen blijkbaar meer moeite met het aanhoren van een abstract betoog, dan van een treffend beeld. Heeft hij een punt? Ik refereer aan enkele onderzoeken over de *attention span* en de denkstijlen van studenten die Erasmus' visie lijken te bevestigen.

Anders dan de auteurs van de andere bijdragen in dit themanummer, die zelf voorganger en luisteraar zijn, ben ik alleen maar luisteraar. In economi-

sche termen ben ik ongeveer vijfendertig jaar afnemer, consument, gebruiker. Misschien mag ik zelf zeggen hoe ik die jaren al die preken heb ervaren. Uiteraard geef ik het voor wat het waard is: de mening van een enkel mens, dus zeer subjectief en in kwantitatief opzicht onbeduidend.

Het luisteren naar preken is echt begonnen toen ik zestien was onder het gehoor van ds. A. Vroegindeweyj, die spoedig werd opgevolgd door dr. J. Hoek. Inderdaad had niemand in 1978 kunnen bedenken dat wij de latere voorzitter en secretaris van de redactie van *Theologia Reformata* zouden worden. Ik was geïnteresseerd in theologie en filosofie, maar was er nauwelijks mee grootgebracht of systematisch in geschoold. Wat mij in de pubertijd houvast gaf 'kwam vooral binnen' door de preken over het goud van de Reformatie, namelijk de drieslagen ellende, verlossing en dankbaarheid en de drie sola's. In beide zag ik een tamelijk vanzelfsprekende aanloop naar Jezus toe en, zeg maar de ontwikkelingen of de lijnen, vanaf Jezus, dus van de incarnatie naar het eschaton. Die schematiseringen gaven mij inzicht in het beantwoorden van vragen als: Waartoe zijn wij op aarde?, Wat biedt toekomst?, Waarom is er zoveel ellende op aarde of tegenslag in mijn leven en dat van anderen? en Wat kan ik er zelf wel en niet aan doen? In die fase van mijn leven waren dat 'serieuze zaken' en had ik geen last van het erasmiaanse dutten, gapen en mij vervelen.

Later ging ik werken, studeren, trouwen en kregen we kinderen. Op een gegeven moment, toen de kinderen 'tot hun verstand gekomen waren', merkte ik dat ik minder voor mijzelf luisterde en meer voor de kinderen. Aan hun gedrag kon ik zien welke preken aansloegen en voor hoe lang; een minuut of vijf, tien... langer of soms nog geen vijf. Ook merkte ik, waarschijnlijk om diezelfde reden, dat de hele liturgie belangrijker was geworden, terwijl het mij daarvoor eigenlijk alleen maar om de inhoud van de preken ging. Wel ontdekte ik inmiddels, dat de gave van het woord niet aan iedereen in gelijke mate was verleend. Ds. Jac. van Dijk en prof.dr. C. Graafland trokken volle kerken. En wat zo bijzonder was: er was geen selectie op grond van scholing of leeftijd. Blijkbaar hadden zij een woord voor iedereen, jong en oud, laag- en hoogopgeleid, arm en rijk.

Toen gingen de kinderen de deur uit en lijkt ik vandaag de dag vrijer om zelf te kiezen of ik wel of niet ga, want de voorbeeldfunctie als ouder is vrijwel weg. Of, in de woorden van de moderne eenentwintigste-eeuwse mens in Nederland: de vraag is voor mij of ik op zondagmorgen naar bos of strand zal gaan om in alle rust te wandelen, te sporten, of dat ik een boek lees, of dat ik ervoor kies om naar de kerk te gaan. Het is een fijne gemeente, dus meestal is de keuze niet moeilijk, ofschoon ik de preek doorgaans te lang vind en zelden zo boeiend als weleer. Ik weet dat ik de schuld daarvan eerst bij mijzelf moet zoeken. Zodra ik zie dat een kinderdienst op het rooster staat of een dienst

waarin vele rituele handelingen zullen plaatsvinden, is de keuze ook niet zo moeilijk. Wel een beetje pijnlijk, maar niet moeilijk.

Listening heads

Toch is het de vraag of onze traditie van het gesproken woord niet te ver is doorgeschoten. In *The Folly of Preaching, Models and Methods* (2007, red. M.P. Knowles), betoogt Edwina Hunter dat de beeldspraak in de bijbel tamelijk heftig is. Het gaat over honger, dorst, rechtvaardiging, onrecht. Deze ingrijpende zaken roepen iets bij de gelovige op, namelijk ‘to call forth in people’s minds pictures, smells, tastes, sounds, tactile impressions, and even muscle responses.’ Maar wat gebeurt er in veel van onze kerken: al die heftige bijbelse beelden worden verpakt in een veelheid van woorden. Hunter: ‘So many of us [predikers – RdG] are like talking heads’ en, eenmaal in de vorm van een preek gegoten, hoort iedereen het rustig aan of zit op een andere manier zijn tijd uit. Haar conclusie: ‘What happens to the congregation? They become listening heads.’

Nu zou dat niet zo erg zijn als iedere ‘listening head’ gewend is om langdurig geconcentreerd te luisteren, maar zo zitten mensen doorgaans niet in elkaar. Verschillende onderzoeken naar de *attention span*, dat is de hoeveelheid tijd waarin iemand geconcentreerd aan een taak werkt en dus niet wordt afgeleid, laten zien hoe springerig de hedendaagse menselijke geest is. Uit metingen (National Centre for Biotechnology Information, US Nat. Library of Medicine, 2014) blijkt dat van ruim 59.000 webpagina’s in de helft van de gevallen niet meer dan 111 woorden worden gelezen; zelfs liep de gemiddelde *attention span* terug van twaalf seconden in 2000 naar acht seconden in 2013.

Maar, zal iemand zeggen, tijdens een preek zijn die externe stimulansen, die maken dat we van de hak op de tak springen, juist geëlimineerd. In onze kerken staan geen beelden, hangen geen schilderijen en andere tierelantijnen, dus de concentratie op het gesproken woord kan maximaal zijn. Is dat echter in werkelijkheid zo? Hoe productief zijn preken eigenlijk?

Lange tijd is gedacht dat mensen gemiddeld tien tot vijftien minuten geconcentreerd kunnen luisteren, maar grondig onderzocht is het niet. In 2010 werkten 186 studenten in de chemie in Amerika mee aan een onderzoek om eens te kijken of deze getallen klopten. De vraag was hoe lang zij geconcentreerd naar hoorcolleges luisterden. Daar kwam ten eerste uit dat er meer *attention lapses* waren van een minuut of korter, dan langere onderbrekingen. Het bleek ten tweede dat de eerste lapses optraden na 4,5-5,5 minuut sinds het begin van het college, de tweede 7-9 minuten daarna optrad en de derde na 9-10 minuten, maar daarna volgden de onderbrekingen elkaar steeds vlotter op. Uiteindelijk was er iedere twee minuten een korte onderbreking van de

aandacht ('Are you with me?', *Teaching Center Journal*, mei 2013).

Dit onderzoek onder hoogopgeleide jongvolwassenen zegt uiteraard weinig over de attention span in de gemiddelde gemeente, maar geeft wel aan dat hier een terrein braak ligt voor verder onderzoek. In sommige kerken werd lang geleden een zandloper bij de preekstoel geplaatst om te voorkomen dat een preek te lang zou duren of, als bij Calvijn, te kort; zijn preken duurden 'zeker een uur en dat werd met de zandloper geklokt', aldus H. Selderhuis in *Calvijn, een mens*.

Het afgelopen decennium hoorde ik in mijn gemeente zelden dat mensen de preek te kort vonden; dat is reeds veelzeggend, het tegendeel was vaker het geval. Waarschijnlijk zou het idee van Erasmus zijn, als hij nu zou leven, dat een preek niet per se korter moet zijn, als wel dat die zandloper vervangen moet worden door kleine camera's die het kerkvolk op de achterste rijen in beeld brengen en dat de dienstdoend ouderling, die die beelden bewaakt, op discrete wijze ingrijpt als er te veel wordt 'gedut, geगाapt en mensen zich vervelen'.

Multitasken

Zou die ouderling nog steeds zien dat van 'een of ander onbenullig verhaaltje' grote communicatieve krachten uitgaan? Ik ben ervan overtuigd. Van de woorden van Van Dijk herinner ik mij niets behalve dat hij een keer vertelde dat hij, samen met iemand anders, bij een kuil stond. Geen idee waarom, maar ze stonden er. Bij Graafland wachtte ik tot het moment waarop de witte zakdoek tevoorschijn kwam, een kans van 50%. Velen hielden van zijn stem. In 1987 schreef A.J. Klei in *Trouw*: 'Deze [professor] heeft zó'n deftige stem dat je, naar iemand me eens verzekerde, zelfs wanneer hij oudtestamentische vervloekingen voorleest, je het idee hebt dat hij hardop de wijnkaart van een duur restaurant raadpleegt.'

Dat beeldende verhalen het goed zullen blijven doen, is te begrijpen. Uit een onderzoek onder een deel van de eerstejaars pabostudenten (2008-2009) op de CHE stelt J. Kaldeway ('Different intelligences of teachers', in De Muynck e.a., *Connecting Christian faith*, 2011) vast dat ruwweg 60% van de studenten voor 'practice thinking' gaat en ongeveer 40% voor 'system thinking'. Ongeveer dezelfde percentages gelden voor respectievelijk 'picture thinking' en 'concept thinking'. Met andere woorden: vier van de tien studenten zijn geïnteresseerd in systemen en concepten, de zes anderen hebben liever plaatjes en praktische zaken. Net als boven bij de attention span: dit geldt voor een honderdtal studenten, maar hoe zou dit zijn onder gemeenteleden? Zouden de getallen ook een goede verhouding aangeven voor de inhoud van een preek: 40% van de tijd mag het wat systematischer en conceptueler en 60% praktisch en beeldend?

Wat betreft die ‘verhaaltjes’ van de humanist: deze waren opgebouwd uit beelden. Retorisch kunnen beelden uit woorden bestaan en maakt de hoorder (of lezer van een boek) zijn eigen film, maar het is vijf eeuwen verder ook mogelijk om concrete objecten, afbeeldingen, foto’s of films te gebruiken. Overigens gebeurt dat in mijn gemeente hoogstzelden, terwijl er een scherm is en een beamer, maar dat is omdat in een school wordt gekerkt en niet omdat de kerkenraad deze zaken onmisbaar acht.

Geen beelden gebruiken is veel laten liggen, want ze hebben een veelheid van functies. Beelden kunnen emoties uitdrukken (expressief), ze kunnen een lust zijn voor het oog (esthetisch), ze kunnen laten zien wat in een tekst wordt behandeld (illustratief), ze kunnen reguleren, waarschuwen (directief), ze kunnen iets aangeven van een werkelijkheid die nog niet bestaat (verbeeldend), ze kunnen relaties inzichtelijk maken (aanschouwelijk) en ze kunnen zelf een verhaal vertellen (narratief). Goede beeld- en geluidsapparatuur en een ruimte waarin een en ander goed zichtbaar en hoorbaar is, zijn een voorwaarde. Waarschijnlijk hebben scholen een voorsprong op oude dorpskerken?

En dan ziet het er gelikt uit... Maar wat is de theologische functie van die beelden bij de preek? Is het alleen maar om mensen bij de les te houden? Dat zou al mooi zijn. Er is een gunstig effect: het daagt de luisteraars meer uit, ze moeten *multitasken*, het maakt de preek interactiever. Om nu zelf mijn betoog te onderbreken door ter illustratie een verhaaltje te gebruiken: een hoogleraar aan de Technische Universiteit Eindhoven behaalde enkele jaren geleden lage scores in de evaluaties van hoorcolleges. Hoewel een powerpoint zijn verhaal ondersteunde, haakten veel studenten af en dat vertaalde zich in de scores. Dat veranderde toen hij begreep dat studenten tot meer in staat waren dan alleen te luisteren en aantekeningen te maken. Voortaan draaide hij op een scherm een film af, die bij het onderwerp van het college paste en overhandigde hij de studenten voorafgaande aan het college een paper met hulpvragen, waarvan hij eiste dat ze die de komende 90 minuten zouden invullen. En onderwijl draaide hij zijn oude college af. Het bleek dat ze de paper prima konden invullen, zijn verhaal volgen en van de film hadden genoten. Jaja, hoge scores vielen hem ten deel. Het gevoel van passiviteit, dat soms ook heel plezierig is, maakt dat de vraag of kerkdiensten wel helemaal van deze tijd zijn, actueel is, en om een antwoord vraagt.

De vorm de buitenkant van de inhoud

T.T.J. Plezier schrijft in zijn bijdrage: ‘Concrete verhalen roepen iets op in de verbeelding; *imaginative preaching* heet dat in de Amerikaanse homiletiek van de laatste decennia van de 20ste eeuw. Daar ligt een grote pastorale kracht voor prediking.’ Hij wijst op gevaren: ‘Zij vertrekken te veel vanuit een analogie tus-

sen onze ervaringen. Het verhalende in de preek kan afstanden overbruggen, maar suggereert soms ook een gelijktijdigheid die onecht is.' Dit zal best een kern van waarheid bevatten, maar volgens mij gaan de Amerikanen nog verder in de betekenis die ze aan afbeeldingen en vormen toekennen. Ik vind dat positief en het is inderdaad tegelijk een punt van zorg.

Eerst: wat houdt die 'imaginative preaching' precies in? De aanhangers ervan, worden wel gerekend tot de 'New Homiletics'. Het gaat om mensen als Fred Craddock, David G. Buttrick en Eugene Lowry ('preaching without movement is a homiletical sin'), die begin jaren '90 van zich laten horen. Wat zij zeggen liegt er niet om. Zo zegt Craddock ergens (Th.G. Long, *The Witness of Preaching*, 2005):

'[in] good preaching what is referred to as illustrations are, in fact, stories or anecdotes which do not illustrate the point; rather they are the point. In other words, a story may carry in its bosom the whole message rather than the illumination of a message.'

Dat is een geweldige stap vooruit: in de vormen ligt al inhoud besloten. Het doet denken aan de woorden van Hanlo: 'de vorm [is] de buitenkant van de inhoud'. Als dit waar is, kan het verstrekkende gevolgen hebben. Praktisch betekent het dat het niet nodig is om alles dubbelop te zeggen door het plaatje expliciet aan de dogmatiek of de ethiek te koppelen en precies uit te leggen wat die twee met elkaar te maken hebben (tenzij het een beetje vergezocht is, natuurlijk). Meer dan het boeken van tijdwinst maakt het de preek interactiever, want de luisteraar moet zelf betekenis gaan verlenen, de aandacht wordt getrokken en de vraag hoe de beelden moeten worden geduid, dringt zich telkens weer op.

Het maakt, eerlijk is eerlijk, het gebeuren ook een stuk riskanter, want de betekenissen kunnen variëren. Waarschijnlijk zullen veel predikanten toch, om zo te zeggen, 'de mop weer gaan uitleggen', want stel je voor dat de gemeenteleden een verkeerde inhoud construeren. Anderzijds is dit wel een principieel punt, immers is dit niet wat protestanten ten tijde van de Reformatie de rooms-katholieken verweten, namelijk dat gelovigen ook zelf na kunnen denken en dat niet een geestelijke dat voor hen hoeft te doen? Het vraagt vertrouwen van de voorganger in de capaciteiten van de gemeenteleden en op de goede zorgen van de Heilige Geest.

Voordat dit het nieuwe credo gaat worden, moeten twee kanttekeningen worden gemaakt. Ten eerste moet een prediker wel doen waarin hij goed is, anders kloppen inderdaad de analogieën niet tussen woord en beeld, of worden kritiekloos allerlei verbanden gelegd. Zowel de buitenkant, het beeld, moet goed zijn, als de leer in woorden, de binnenkant van de inhoud. Woorden kunnen beter de inhoud bepalen dan beelden, want beelden kunnen maar

zo met de inhoud op de loop gaan, een gegeven waarop waarschijnlijk de kracht van de reclame op tv en andere media is gebaseerd.

Dat door het wijzigen van de vorm ook de inhoud kan veranderen, zien we bijvoorbeeld bij een van de radicaalste homiletici, David Buttrick. Hij schrijft in *The Folly of Preaching*:

‘Maybe God is not so much a God who acts – “the mighty acts of God” – as a God who gives us symbols and images through which we comprehend the world... Preaching itself forms symbolic reality in the consciousness of Christian communities... it forms images and symbols by which we grasp and make sense of life, present tense life.’

Nu gaat dit erg ver. Zo zegt Buttrick dat het eigenlijk onmogelijk is om over *the whole idea of a self-evidence objective act of God in history* iets zinnigs te zeggen en daaruit volgt: *preaching itself can be a mode of God’s self-revealing instead of the recitation of past-tense God-events drawn from the Bible*. Hierin zal niet iedereen hem volgen. Het opent weliswaar de weg naar, om iets te noemen, eigentijdse getuigenissen van gelovigen die authentiek zijn en aanstekelijk kunnen werken, maar het zet wel hele bijbelboeken en daden Gods buitenspel. Daarom heeft iemand als Paul Scott Wilson ervoor gepleit dat die ‘images’ wel in een verantwoorde relatie staan tot ‘text, theme, doctrine and mission’ (R.L. Eslinger, *The Web of Preaching. New Options in Homiletic Method*, 2002). Dat lijkt een goede correctie om de binnenkant van de inhoud te bewaken.

Samengevat: in de traditionele opinie is de vorm van de preek niet veel meer dan een vehikel, iets wat de waarheid zelf niet is, maar noodzakelijkerwijs bijdraagt in het verwijzen ernaar. In de nieuwe homiletiek is soms de vorm reeds de waarheid, namelijk de buitenkant ervan. Is het mogelijk om een Europese *content* uit te drukken op een Amerikaanse wijze? Is het mogelijk om in de 21ste eeuw met de inzet van eigentijdse communicatieve media het goud van de Reformatie – bijvoorbeeld de drieslag van de catechismus en de sola’s – zeg maar, de binnenkant van de waarheid, tot uitdrukking te brengen? Misschien is het wel vergelijkbaar met de rol die de toentertijd moderne drukpers in de 16de eeuw speelde om de protestantse ideeën uit te dragen? Ervoor gewaakt moet worden om de inhoud aan te passen aan de vorm.

Daarnaast is gepleit voor nader onderzoek naar de attention span en de verdeling in praktijk-, concept-, beeld- en systeemdenken in de gemeente. De suggestie om camera’s te plaatsen was geheel retorisch bedoeld.

Memorabilia

Op donderdag 6 februari 2014 verdedigde Ariaan Baan zijn proefschrift *The Necessity of Witness: Stanley Hauerwas’s Contribution to Systematic Theology*

bij de PThU in Groningen. Baan, die ook predikant in Scheemda is, toont aan dat Hauerwas met zijn notie van getuigenis (*witness*) een belangrijke bijdrage levert aan de systematische theologie. Getuigenis is voor Hauerwas een manier van leven. Door op een waarachtige en getrouwe wijze te leven, leggen christenen getuigenis af. Zijn stelling is dat we die levensgetuigenissen nodig hebben om te begrijpen wie God is en wie we zelf zijn. Baan wijst ook op tekortkomingen in Hauerwas' betoog. Aan filosofische discussies over getuigenis besteedt Hauerwas geen aandacht en ook de bijbelse achtergrond komt nauwelijks naar voren.

Op 27 februari promoveerde aan dezelfde universiteit en locatie ds. André Verweij, predikant in Lisse. Het betreft een empirisch homiletisch onderzoek naar de prediking over het lijden van Jezus in de lijdenstijd. De titel van het proefschrift luidt: *Positioning Jesus' Suffering. A Grounded Theory of Lenten Preaching in Local Parishes* (Delft: Eburon 2014). Het boek zet in met de discussie over de verzoening in de tweede helft van de 20e eeuw (naar aanleiding van publicaties van o.a. Den Heyer en Wiersinga) en stelt vervolgens de vraag hoe het lijden van Jezus ter sprake komt in de prediking in de plaatselijke gemeente. Hoe verkondigt de predikant de heilsbetekenis van Jezus' kruisweg? Opvallend is dat Jezus' heilzame nabijheid in veel preken prominent aanwezig is, terwijl het plaatsbekledende verzoenende lijden in een groot deel van de onderzochte preken niet op de voorgrond treedt.

Door de generale synode van de Christelijke Gereformeerde Kerken werd op 28 januari om gezondheidsredenen vervroegd emeritaat verleend aan de nieuwtestamenticus prof.dr. T.M. Hofman. Het afscheidscollege is gepland op vrijdag 13 juni aanstaande.

Begin februari nam prof.dr. A Baars op 66-jarige leeftijd in de Apeldoornse Loolaankerk afscheid als hoogleraar van de Theologische Universiteit Apeldoorn waaraan hij achttien jaar verbonden is geweest. Zijn afscheidscollege droeg de titel: 'Geestelijke leiding in de prediking'.

Op 4 maart jongstleden vond onder grote belangstelling de promotie van drs. M. Golverdingen plaats. De dissertatie luidt: *Vernieuwing en verwarring. De gereformeerde gemeenten 1946-1950*.

De Nederlands Gereformeerde Kerk krijgt een eigen leerstoel aan de TUA, de 'Henk de Jong-leerstoel. Bijbelonderzoek en identiteit in Nederlands Gereformeerd perspectief' waarop dr. Jaap Dekker is benoemd.

Prof.dr. Roel Kuiper is benoemd tot buitengewoon hoogleraar 'Christelijke identiteit in maatschappelijke praktijken' aan de Theologische Universiteit van de Gereformeerde Kerken (vrijgemaakt) te Kampen. Op woensdag 14 mei hoopt Kuiper zijn ambt te aanvaarden en zijn inaugurele rede uit te spreken, getiteld 'Identiteit en navolging'.